

Πρόλογος

Στον τόμο αυτό συνυπάρχουν τρία κείμενα που, αν και γραμμένα από διαφορετικούς συγγραφείς σε διαφορετικές εποχές, έχουν κοινό στόχο: την επίκριση της δεισιδαιμονίας. Το πρώτο κείμενο είναι το έργο του Λουκιανού *Φιλοψευδεῖς ἢ Ἀπιστῶν*, που με τον μανδύα του φιλοσοφικού διαλόγου, και με πρόδηλη ειρωνεία, αφηγείται ιστορίες για σημεία και τέρατα. Στο δεύτερο κείμενο, το *Περὶ δεισιδαιμονίας*, ο (μάλλον νεαρός) Πλούταρχος επιστρατεύει ρητορικές στρατηγικές για να δείξει ότι η δεισιδαιμονία, με την αρνητική σημασία του αγχώδους τρόμου μπροστά στο θείο, είναι χειρότερη ακόμη και από την αθεΐα. Τέλος, *Ο δεισιδαίμων*, ο 16ος από τους *Χαρακτήρες* του Θεόφραστου, είναι μια σατιρική καρικατούρα ενός προληπτικού, στην οποία σκιαγραφούνται, με κωμική υπερβολή, πράξεις και συμπεριφορές ακραίας δεισιδαιμονίας.

Τα τρία αυτά κείμενα, η πνευματώδης σάτιρα του Λουκιανού, η συνοφρυωμένη πραγματεία του Πλούταρχου και το αδρό γελοιογράφημα του Θεόφραστου, φωτίζουν από διαφορετικές γωνίες ένα φαινόμενο που μας είναι εν πολλοίς γνώριμο, αν και κάποιες από τις εκφάνσεις

του, όπως περιγράφονται στα κείμενα του παρόντος τόμου, είναι πιθανό να ξενίσουν τον αναγνώστη, καθώς συνδέονται με άγνωστες (ή λιγότερο γνωστές) πτυχές του ιδιωτικού βίου των αρχαίων. Μερικές από τις δεισιδαιμονίες που συναντούμε στα κείμενα αυτά —ο προληπτικός που φτύνει τον κόρφο του, τα γιαιτροσόφια και τα ξόρκια για τη θεραπεία των τραυμάτων και των ασθενειών, τα στοιχειωμένα σπίτια, η πίστη στην προφητική δύναμη των ονείρων— μας είναι λίγο-πολύ οικείες. Άλλες πάλι —ο αμαρτωλός που κυλιέται στις λάσπες για να εξιλεωθεί, ο προληπτικός που τρέμει όταν κάποιος ποντίκι τού τρυπήσει το σακί με το αλεύρι, οι ανθρωποθυσίες (και μάλιστα μικρών παιδιών)— αποτυπώνουν τη λαϊκή μεταφυσική ενός κόσμου που έχει αμετάκλητα χαθεί και μας αποκαλύπτεται μόνο αποσπασματικά, σαν σε θραύσματα σπασμένου καθρέφτη.

Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Δημήτρη Κυρτάτα για την εμπιστοσύνη του και την καθοδήγησή του, καθώς και τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης για τη δημοσίευση αυτής της συμβολής μου στη σειρά «Διάλογοι με την Αρχαιότητα».

Λευκωσία, Μάρτιος του 2023

Εισαγωγή

«Τα πνεύματα που κάλεσα
τώρα να διώξω δεν μπορώ»

Γκιάιτε, *Ο μαθητεύομενος μάγος*

1. Το όπλο της παρωδίας: Ο διάλογος *Φιλοφενδεΐς ἢ Ἄπιστῶν* του Λουκιανού

Σε ένα από τα επεισόδια της σπονδυλωτής ταινίας *Φαντασία* (1940) του Ντίσνεϋ, παρακολουθούμε, με υπόκρουση το συμφωνικό έργο του Πωλ Ντυκάς *Ο μαθητεύομενος μάγος*,¹ τον Μίκυ Μάους, υπηρέτη στο άντρο ενός σπουδαίου μάγου, να κουβαλάει, κατάκοπος, κουβάδες γεμάτους νερό και να τους αδειάζει σε μια στέρνα. Για να απαλλαγεί από την επίμοχθη εργασία, ο Μίκυ βάζει σε εφαρμογή ένα φαινομενικά έξυπνο σχέδιο: φοράει το μαγικό καπέλο του αφέντη του, ο οποίος απουσιάζει, και έτσι αποκτά την ικανότητα να μεταμορφώσει ένα σάρωθρο σε νεροκουβαλητή του. Σε λίγο όμως ο Μίκυ αποκοιμίζεται, ενώ το σάρωθρο συνεχίζει να γεμίζει τη στέρνα με νερό, ώσπου το άντρο του μάγου πλημμυρίζει. Ξυπνώντας πανικόβλητος, ο Μίκυ παίρνει ένα τσεκούρι και κάνει το σκουπόξυλο κομμάτια· από κάθε σχίζα όμως γεννιέται κι ένα καινούργιο σκουπόξυλο, και όλα τους, με στρατιωτικό βηματισμό, συνεχίζουν να κουβαλούν

νερό ασταμάτητα. Την κρίσιμη στιγμή, ο μάγος επιστρέφει και, οργισμένος, επιβάλλει την τάξη, ενώ ο Μίκυ, ντροπιασμένος, ξαναγίνεται νεροκουβαλητής.

Τόσο για το επεισόδιο της *Φαντασίας* όσο και για τη μουσική του Ντυκάς που το συνοδεύει πηγή έμπνευσης στάθηκε η μπαλάντα του Γκαίτε *Ο μαθητευόμενος μάγος*,² η οποία υπήρξε πολύ δημοφιλής στην εποχή της αλλά και αργότερα. Ο μύθος όμως του μαθητευόμενου μάγου δεν είναι δημιούργημα του Γκαίτε: τον συναντούμε ήδη στον διάλογο του Λουκιανού *Οι μυθομανείς και ο δύσπιστος* (*Φιλοψευδείς ή Άπιστων* 34–36), έργο ίσως της δεκαετίας του 160 μ.Χ. (αν και η χρονολόγησή του παραμένει εντελώς αβέβαιη),³ το οποίο είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Γκαίτε είχε διαβάσει στη μετάφραση του φίλου του Κρίστοφ Μάρτιν Βήλαντ, την πρώτη πλήρη μετάφραση του Λουκιανού στα γερμανικά.⁴ Το μυθολογικό αυτό μοτίβο απαντά, σε διάφορες μορφές, στη μυθολογία πολλών λαών, ενώ απηχήσεις του συναντούμε στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο μέχρι σήμερα.⁵ Ο Λουκιανός ίσως γνώριζε τον μύθο από την προφορική παράδοση (ή από γραπτές πηγές χαμένες για μας), ενώ είναι πιθανό να άντλησε υλικό και από πραγματικές μαγικές συνταγές για την υποταγή των δαιμόνων· ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η μαγική συνταγή κάποιου Πνούθι, που είναι *ιερογραμματεύς*, όπως και ο Παγκράτης στους *Φιλοψευδείς* (34), και υπόσχεται ότι ο χρήστης της συνταγής θα μπορεί να καλεί δαιμόνια για βοηθούς του, που μεταξύ άλλων θα του κουβαλούν νερό και θα του κάνουν τα ψώνια.

Κατά σύμπτωση, η σπονδυλωτή δομή της *Φαντασίας* του Ντίσνεϋ θυμίζει αρκετά τη χαλαρή δομή των

Φιλοψευδῶν, όπου στο πλαίσιο ενός ψευδοφιλοσοφικού διαλόγου ο Τυχιάδης (ένα είδος λογοτεχνικού προσώπου του Λουκιανού) αφηγείται μια σειρά από τερπνές ιστορίες με κοινό παρονομαστή τη δεισιδαιμονία. Εκτός από την ιστορία του μαθητευόμενου μάγου, διαβάζουμε για τη θαυματουργή θεραπεία ενός μισοπεθαμένου δούλου, για ένα επεισόδιο ερωτικής μαγείας, για εξορκισμούς δαιμόνων, για αγάλματα που ζωντανεύουν, για στοιχειωμένα σπίτια και για άλλα πολλά.

Όλες αυτές οι ιστορίες παρουσιάζονται από τον Τυχιάδη με διάθεση ειρωνικής δυσπιστίας, η οποία υπογραμμίζεται από τον ευδιάκριτο παρωδικό τόνο του κειμένου. Γιατί στο σύνολό τους οι *Φιλοψευδεῖς* φαίνεται να παρωδούν το παραλογοτεχνικό είδος των *θαυμασίων* ή *ἀπίστων*, δηλαδή αφηγήσεων που εξιστορούσαν απίθανα περιστατικά, συχνά με υπερφυσικό ή μαγικό χαρακτήρα. Τέτοια έργα, που φαίνεται πως γνώρισαν αξιοσημείωτη διάδοση τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, ήταν το *Περὶ θαυμασίων* του Φλέγοντα του Τραλλιανού, *Τὰ ὑπὲρ Θούλην ἄπιστα* του Αντωνίου Διογένη και τα *Βαβυλωνιακά* του Ιάμβλιχου. Για παράδειγμα, η ιστορία του δούλου που σώθηκε από βέβαιο θάνατο χάρη στην παρέμβαση ενός Βαβυλωνίου «απ' αυτούς που τους λένε Χαλδαίους» (*Φιλοψευδεῖς* 11–12) ανακαλεί επεισόδια από το έργο του Ιάμβλιχου που αφορούν περιστατικά νεκρανάστασης και νεκροφάνειας (στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα τη νεκροφάνεια διαπιστώνει ένας *Χαλδαῖος γέρον*). Η ιστορία του Υπερβόρειου μάγου, που με μαγγανείες εξασφαλίζει για λογαριασμό του Γλαυκία την ερωτική συγκατάθεση της Χρυσίδας (13–15), ίσως οφείλει κάτι στο αφήγημα του

Αντωνίου Διογένη, που συνδυάζει μιαν ερωτική ιστορία με περιπλανήσεις στον απώτατο Βορρά.⁶ Και βέβαια το έργο του Φλέγοντα είναι γεμάτο από ιστορίες με φαντάσματα, ζόμπι και παρόμοιες τερατολογίες, που θυμίζουν σε γενικές γραμμές μερικές από τις ιστορίες των *Φιλοπευδῶν*.⁷

Παράλληλα, οι *Φιλοπευδεῖς* φαίνεται ότι συνομιλούν και με το γραμματειακό είδος της *ἀρεταλογίας*, δηλαδή της θαυμαστικής καταρίθμησης των υπερφυσικών δυνάμεων (*ἀρετῶν*) ενός θεού, οι οποίες υποτίθεται ότι εκδηλώνονται σε κάποιον αυτόπτη μάρτυρα, και εκείνος τις καταγράφει, για να υμνήσει τον θεό αλλά και για να μεταδώσει στους αναγνώστες του κάτι από το θαύμα αυτής της εμπειρίας. Το είδος της *ἀρεταλογίας* παρωδούν οι *Φιλοπευδεῖς*, όταν παρουσιάζουν τους συνομιλητές του Ευκράτη να αφηγούνται προσωπικά, υποτίθεται, βιώματα από τη συνάντηση με το υπερφυσικό. Με την έννοια αυτή, οι *Φιλοπευδεῖς* είναι μια εκτενής διαπαρώδηση της *ἀρεταλογίας*: θα μπορούσαμε να τους ονομάσουμε αντι-*ἀρεταλογία*.

Ο Λουκιανός όμως συνδιαλέγεται διακειμενικά όχι μόνο με την παραλογοτεχνία, αλλά και με μεγάλα έργα του λογοτεχνικού κανόνα, όπως η ιστορική συγγραφή του Ηρόδοτου ή οι πλατωνικοί διάλογοι. Ηροδότειες απηχήσεις διακρίνει κανείς στην ιστορία του Ευκράτη και της Δημαινέτης (*Φιλοπευδεῖς* 27), όπου το φάσμα της νεκρής Δημαινέτης εμφανίζεται στον θλιμμένο σύζυγό της, τον Ευκράτη, και του ζητεί να κάψει ένα αγαπημένο της σαντάλι, που είχαν ξεχάσει να το ρίξουν στη νεκρική πυρά της. Πρόκειται για παρωδία της γνωστής αφήγησης του Ηρόδοτου (5.92), όπου η νεκρή Μέλισσα στέλνει από τον

Άδη μήνυμα στον σύζυγό της, τον Περίανδρο, ότι είναι γυμνή και κρυώνει, γιατί εκείνος δεν φρόντισε να κάψει τα ρούχα της στη νεκρική πυρά. Μάλιστα, στον Λουκιανό, η συγκινητική ατμόσφαιρα της συνάντησης του ζευγαριού («μόλις την είδα, την έσφιξα στην αγκαλιά μου και με πήραν τα δάκρυα και τα μοιρολόγια») υπονομεύεται από το μικροπρεπές αίτημα της φασματικής Δημιανέτης, η οποία μάλιστα εξαφανίζεται όταν ακούγεται το δυνατό γάβγισμα ενός οικόσιτου μαλτέζικου κουταβιού. Με μαλτέζικα σκυλιά παρομοιάζονταν κάποτε οι Κυνικοί φιλόσοφοι, οι οποίοι, ως γνωστόν, αντιστρατεύονταν τις κοινωνικές συμβάσεις και την κρατούσα ηθική.⁸ Ίσως λοιπόν το ενοχλητικό σκυλάκι που τερματίζει τη συνάντηση του Ευκράτη με το είδωλο της νεκρής γυναίκας του πρέπει να εκληφθεί ως παρέμβαση, κυνική και Κυνική, που γελοιοποιεί τη δεισιδαίμονα ανοησία της πίστης στα φαντάσματα.⁹ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η Κυνική φιλοσοφία προβάλλεται σαν κάποιου είδους ηθικός φάρος στους *Φιλοφευδεΐς*. Μολονότι είναι αλήθεια ότι οι φιλόσοφοι που σατιρίζονται στον διάλογο (βλ. 6 κ.ε.) δεν περιλαμβάνουν κανέναν Κυνικό (ενώ υπάρχουν εκπρόσωποι του Πλατωνισμού, του Στωικισμού και του Περιπάτου), σε άλλα έργα του ωστόσο ο Λουκιανός δείχνεται ανελέητος απέναντι στους Κυνικούς φιλοσόφους. Οι Κυνικές παρεμβολές που ακροθιγώς περιγράψαμε πιο πάνω φαίνεται να απηχούν γενικά το υπονομευτικό ήθος και όχι επακριβώς τη φιλοσοφία των Κυνικών. Ο Λουκιανός δεν φιλοσοφεί, αλλά φιλολογεί και σκώπτει.

Φιλοσοφικές προεκτάσεις δεν έχει ούτε και η επιλογή του Λουκιανού να δώσει στους *Φιλοφευδεΐς* μορφή

φιλοσοφικού διαλόγου ανάμεσα στον Τυχιάδη και στον Φιλοκλή, δηλαδή τη μορφή που κατεξοχήν καλλιέργησε και λάμπρυνε ο Πλάτων. Ο διάλογος του Λουκιανού αφορμάται από ένα θεμιτό ερώτημα: για ποιον λόγο πολλοί άνθρωποι, συχνά σοβαροί κατά τα άλλα, παραδίδονται αμαχητί στις αμφίβολες ηδονές της ψευδολογίας, σαν τα παιδιά που μαγεύονται από τα παραμύθια; Το ερώτημα αυτό όμως ούτε υποβάλλεται σε φιλοσοφικό έλεγχο ούτε οδηγεί σε κάποιο συμπέρασμα ή απάντηση: πρόκειται απλώς για πρόσχημα, που δίνει την αφορμή για την εξιστόρηση των διασκεδαστικών ιστοριών που σκιαγραφήσαμε σύντομα παραπάνω. Οι υποδόριες παραπομπές στο *Συμπόσιο* και στον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα, τις οποίες ανιχνεύουν στο κείμενο του Λουκιανού οι μελετητές,¹⁰ είναι απλώς μηχανισμοί αφηγηματικής πλαισίωσης του έργου — ένα εξωτερικό κέλυφος, που υπάρχει μόνο και μόνο για να υποστεί πολλαπλές ρωγμές από τη σάτιρα του Λουκιανού κατά των φιλοσόφων (του Περιπατητικού Κλεόδημου, του Στωϊκού Δεινόμαχου και του νεοπλατωνικού Ίωνα).

2. Η διακριτική γοητεία της ρητορικής:

Το *Περὶ δεισιδαιμονίας* του Πλούταρχου

Με την πραγματεία του Πλούταρχου *Περὶ δεισιδαιμονίας* μπαίνουμε σε έναν κόσμο αρκετά διαφορετικό από των *Φιλογευδῶν*. Δεν συναντούμε εδώ ούτε τις χυμώδεις ιστορίες με φαντάσματα και μάγους ούτε το σπινθηροβόλο πνεύμα που βρίσκουμε στο κείμενο του Λουκιανού. Το ύφος είναι νηφάλιο, ενίοτε σκυθρωπό, και ο χαρακτήρας

του έργου αναλυτικός και ρητορικός, με βασικό σκοπό να πείσει για την κεντρική θέση του: ότι η δεισδαιμονία είναι χειρότερη κι από την αθεΐα.

Τόσο η δεισδαιμονία όσο και η αθεΐα, λέει ο Πλούταρχος, είναι πλάνες που απορρέουν από κοινή πηγή: την «άγνοια γύρω από τους θεούς» (164e). Ωστόσο, η αθεΐα συνιστά απλώς εσφαλμένη αντίληψη για τους θεούς, ενώ στην περίπτωση της δεισδαιμονίας προστίθεται στην πλανημένη αντίληψη και η ψυχική αναστάτωση (πάθος). Η χειρότερη συνέπεια που μπορεί να έχει η αθεΐα είναι η απάθεια, η αδιαφορία για το θείο, ενώ η δεισδαιμονία προκαλεί ανυπόφορα ψυχικά πάθη, εσωτερική αναστάτωση, φόβο που συνθλίβει και παραλύει.¹¹ Οι δεισδαίμονες πιστεύουν στην ύπαρξη των θεών, αλλά θα προτιμούσαν να μην πιστεύουν, γιατί οι θεοί τους είναι αμείλικτοι τιμωροί, που κατατρέχουν και βλάπτουν τους θνητούς. Κατά συνέπεια, οι δεισδαίμονες γίνονται έρμαιο επώδυνων αντιφάσεων: «φοβούνται τους θεούς και καταφεύγουν στους θεούς· τους κολακεύουν και τους λοιδορούν· τους κάνουν δεήσεις και τους φορτώνουν επικρίσεις» (167e). Έτσι, καταλήγει ο Πλούταρχος, η δεισδαιμονία μπορεί να αποτελέσει η ίδια, επί της ουσίας, μια μορφή αθεΐας ή και να οδηγήσει στην αθεΐα. Οι δεισδαίμονες, λόγου χάρη, που πιστεύουν πως η Άρτεμη καταδέχεται το μίασμα των πτωμάτων ή πως σκότωσε τα παιδιά της Νιόβης, ακυρώνουν αυτόχρονα τη θεία υπόστασή της (170b–c). Και όπως είναι φυσικό, κάθε άνθρωπος θα προτιμούσε να είναι άθεος παρά να υφίσταται τον αδιάκοπο ψυχικό σάλο στον οποίο ζει ο δεισδαίμων ή να ανέχεται φρικτές θρησκευτικές τελετουργίες όπως η ανθρωποθυσία.

Η πραγματεία *Περὶ δεισιδαιμονίας* είναι προϊόν ενός συγγραφέα εξοικειωμένου με τις μεθόδους της ρητορικής τέχνης, η οποία γνώρισε ξεχωριστή ακμή στην εποχή του. Για παράδειγμα, η χρήση ιστορικών και μυθολογικών παραδειγμάτων ή ποιητικών παραθεμάτων ως μέσου επίρρωσης της επιχειρηματολογίας είναι τεχνική εξαιρετικά διαδεδομένη, ιδίως στα έργα της λεγόμενης Δεύτερης Σοφιστικής, με το πρώτο στάδιο της οποίας συνέπεσε η σταδιοδρομία του Πλούταρχου. Αλλά και η δομή της πραγματείας ακολουθεί σε γενικές γραμμές τα πρότυπα που καλλιεργούσαν οι ρητορικές σχολές. Έτσι, στο *προοίμιον* (κεφ. 1–2), παρουσιάζονται οι βασικές ομοιότητες και διαφορές της δεισιδαιμονίας από την αθεΐα: συνιστούν και οι δύο πλάνη περί τα θεία, αλλά η δεισιδαιμονία συνεπάγεται διαρκή και αθεράπευτη ψυχική ταραχή, η οποία είναι η χειρότερη μορφή πάθους. Ακολούθως, στο *διήγημα* (κεφ. 3–4), εκτίθενται οι λόγοι για τους οποίους ο φόβος που συνδέεται με τη δεισιδαιμονία είναι ο χειρότερος από όλα τα ψυχικά πάθη: ο δεισιδαίμων φόβος βασανίζει τον πάσχοντα ακόμη και στον ύπνο του και τον ακολουθεί ακόμη και στον Κάτω Κόσμο, όπου τον περιμένουν, υποτίθεται, φρικτές τιμωρίες. Στην *πίστιν*, το κεντρικό και εκτενέστερο τμήμα της πραγματείας (κεφ. 5–13), εκτίθεται η επιχειρηματολογία που θα αποδείξει ότι είναι προτιμότερη η αθεΐα από τη δεισιδαιμονία. Μεταξύ άλλων, τονίζεται ότι η πρώτη συνιστά εθελοτυφλία που εμποδίζει τη θεογνωσία (167b), ενώ η δεύτερη είναι ένα είδος στρεβλής όρασης περί τα θεία (167d), το οποίο ισοδυναμεί με βλασφημία (170d–e). Τέλος, στον *ἐπίλογον* (14), η πραγματεία

προβάλλει την ευσέβεια ως ευκταία μεσότητα ανάμεσα στην αθειᾶ και στη δεισιδαιμονία.¹²

Παρόλο που στο *Περὶ δεισιδαιμονίας* ο Πλούταρχος αναφέρεται ονομαστικά στον εαυτό του (169f–170a), κάποιιοι μελετητές αμφισβήτησαν τη γνησιότητα του έργου· άλλωστε, η ρητή αυτή κατονομασία του συγγραφέα, που όμοιά της δεν υπάρχει αλλού στο σωζόμενο έργο του Πλούταρχου, ενδέχεται να είναι στην πραγματικότητα ένδειξη ότι η πραγματεία ανήκει σε κάποιον ανώνυμο, που θέλησε έτσι να σφετεριστεί ένα διάσημο όνομα. Οι αμφιβολίες για τη γνησιότητα του έργου εδράζονται κυρίως στις αντιφάσεις που ανιχνεύουν οι ειδικοί ανάμεσα στις αντιλήψεις που εκφράζονται στο *Περὶ δεισιδαιμονίας* και στις θρησκευτικές απόψεις που διατυπώνει ο Πλούταρχος σε άλλα, αναμφιβόλως γνήσια έργα του. Για παράδειγμα, ενώ το *Περὶ δεισιδαιμονίας* χλευάζει όσους δίνουν σημασία στα όνειρα (168f), άλλα έργα του Πλούταρχου (π.χ. ο *Ἐρωτικός* ή το *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων*) αντιμετωπίζουν τα όνειρα ως μέσο για την ενατένιση του υπερβατικού. Επίσης, ο δηκτικός τρόπος με τον οποίο το *Περὶ δεισιδαιμονίας* (166f–167b) αναφέρεται σε όσους πιστεύουν στις μεταθανάτιες τιμωρίες φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την εκτενή περιγραφή των μαρτυριών του Κάτω Κόσμου σε άλλα έργα του Πλούταρχου (ιδίως στο *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου...*) — αν και ο ίδιος, σε μεταγενέστερα έργα του (π.χ. το *Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ Λάθε βιώσας* ή το *Ὅτι οὐδ' ἠδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον*), διαπιστώνει ότι η πίστη σε τέτοια μεταθανάτια μαρτύρια είναι ασυμβίβαστη με την άυλη υπόσταση της ψυχῆς, ενώ αλλού (π.χ. στο *Περὶ ἠθικῆς*

ἀρετῆς ἢ στο Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν) σατιρίζει απροκάλυπτα τέτοιες εσχατολογικές αντιλήψεις.¹³ Ὑπάρχουν αρκετές ἀκόμη περιπτώσεις στις οποίες επικρίσεις της δεισιδαιμονίας επανεμφανίζονται, κάποτε με σχεδόν πανομοιότυπη φρασεολογία, σε μεταγενέστερα ἔργα του συγγραφέα. Ἐνδέχεται το *Περὶ δεισιδαιμονίας* να εἶναι νεανικό ἔργο, και ο Πλούταρχος ἀργότερα —ιδίως στην τελευταία τριακονταετία της ζωῆς του, ὅταν ἦταν ιερέας στους Δελφούς— να μετρίασε τον μαχητικό ὀρθολογισμό που εκφράζει σε αυτό.

3. Ἡ δεισιδαιμονία σαν καρικατούρα:
Ὁ *Δεισιδαίμων* του Θεόφραστου

Ὁ Θεόφραστος (περ. 370–285 π.Χ.), μαθητῆς και διάδοχος του Ἀριστοτέλη, ἦταν νους σχεδόν τόσο πολυσχιδῆς ὅσο και ο δάσκαλός του. Ἀπὸ την πλουσιότατη συγγραφικὴ παραγωγή του δεν σώζονται παρά λιγοστά ἔργα, καθὼς και αποσπάσματα, λιγότερο ἢ περισσότερο εκτενῆ. Ἀσφαλῶς, το ἔργο του που εἶχε την πιο ευρεία ἀπήχηση σε κατοπινές εποχές εἶναι ο *Χαρακτῆρες*, μια συλλογή ἀπὸ τριάντα σκαριφήματα ἀνθρώπων ελαττωμάτων, που περιγράφονται ὡς γενικοί τύποι ἀνθρώπων, διογκωμένοι με γκροτέσκο τρόπο: ο Πολυλογάς, ο Χωριάτης, ο Γλείφτης, ο Γκρινιαρῆς κ.λπ. Καθένας ἀπὸ τους τριάντα τύπους ἀνθρώπου σκιαγραφεῖται ἀδρομερῶς με μιαν ἀπαρίθμηση συμπεριφορῶν στις οποίες εκδηλώνεται το ἀντίστοιχο ἐλάττωμα: ο καχύποπτος κάθε τρεις και λίγο σταματά και μετράει τα λεφτά του, για να σιγουρευτεῖ ὅτι δεν του λείπει δεκάρα·

ο μεμφίμοιρος, όταν τον συγχαίρουν για τη γέννηση του γιου του, απαντά «ναι, αλλά έκανε φτερά και το μισό μου βιος»: ο χοντράνθρωπος, την ώρα που γίνεται ησυχία στο θέατρο, ρεύεται με θόρυβο για να γυρίσουν και να τον κοιτάξουν· και ούτω καθεξής.

Δεν γνωρίζουμε ούτε ποιον σκοπό υπηρετούσε το έργο αυτό του Θεόφραστου ούτε αν ήταν αυτόνομη πραγματεία ή τμήμα μεγαλύτερης σύνθεσης που δεν σώζεται. Για το θέμα έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις — ότι, π.χ., οι *Χαρακτήρες* είναι τμήμα κάποιας μελέτης με ηθικό περιεχόμενο ή ότι ανήκε κάποτε σε ένα εγχειρίδιο ποιητικής της κωμωδίας.¹⁴ Η δεύτερη αυτή ερμηνεία φαίνεται πιθανότερη από την πρώτη, αν λάβουμε υπόψη ότι οι *Χαρακτήρες* περιγράφουν συμπεριφορές ως επί το πλείστον γελοίες, που παραπέμπουν πιο πολύ σε κωμικές καρικατούρες παρά σε σοβαρή χαρακτηρισολογική ή ηθική ανάλυση.

Το βέβαιο πάντως είναι ότι κάποια στιγμή οι *Χαρακτήρες* αυτονομήθηκαν (αν δεν ήταν αυτόνομοι από μιας αρχής) και χρησιμοποιήθηκαν, ως αυτοτελές πλέον έργο, για διάφορους εκπαιδευτικούς και παιδαγωγικούς σκοπούς: ως εγχειρίδιο ηθικής χαρακτηρισολογίας, ως ευρετήριο στερεότυπων χαρακτήρων για χρήση από τους ρήτορες, ως βοήθημα για ρητορικές ασκήσεις *χαρακτηρισμοῦ* κ.λπ.¹⁵ Εξάλλου, χάρη στη μεγάλη έκδοση του έργου από τον Ισαάκ Καζωμπόν το 1572, οι *Χαρακτήρες* έγιναν γνωστοί στο ευρωπαϊκό κοινό και γονιμοποίησαν πάμπολλες μιμήσεις και διασκευές σε ολόκληρο τον 17ο αιώνα και αργότερα. Στο ελληνόφωνο κοινό, η πιο γνωστή από αυτές τις διασκευές είναι ασφαλώς το *Ιδού ο Άνθρωπος* του Ανδρέα Λασκαράτου (1874).

Ο «Δεισιδαίμων», που μεταφράζεται στον παρόντα τόμο, είναι ο Ιβός από τους *Χαρακτήρες* και φέρει όλα τα γνωρίσματα των σκαριφημάτων που συναπαρτίζουν το έργο αυτό. Απαριθμεί, με κωμικό τρόπο, μερικές από τις πιο ακραίες συμπεριφορές των προληπτικών, οι οποίες μάλιστα θυμίζουν κάποτε αντίστοιχα σημερινά φαινόμενα. Έτσι, για παράδειγμα, ο δεισιδαίμων του Θεόφραστου, όπως και οι σημερινοί ομόλογοί του, φτύνει στον κόρφο του για να ξορκίσει το κακό, τρομοκρατείται όταν δει νυφίτσα στον δρόμο (όπως ο σημερινός προληπτικός το έχει για κακό να δει μαύρη γάτα) και ταραάζεται αν ακούσει το χουγιαχτό της κουκουβάγιας. Άλλες τέτοιες ομοιότητες ίσως να εντοπίσουν οι αναγνώστες του τόμου αυτού.

Αν και αποτελεί αντικείμενο ηθικοθρησκευτικής επίκρισης ή και σάτιρας ήδη από την αρχαιότητα, το φαινόμενο της δεισιδαιμονίας δεν δείχνει σημεία υποχώρησης. Αρκεί να θυμηθεί κανείς, λόγου χάρη, τις εκδηλώσεις ακραίας θρησκοληψίας που παρατηρούμε συχνά στην Ελλάδα και αλλού, την πολιτική και κοινωνική απήχηση της θρησκευτικής Δεξιάς στις Ηνωμένες Πολιτείες, ή τη διάδοση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού σε όλες τις εκδοχές του, για να αντιληφθεί την αδιάπτωτη ισχύ της δεισιδαιμονίας ακόμη και σε μια περίοδο υποτιθέμενης κυριαρχίας του ορθολογισμού. Τα κείμενα που μεταφράζονται στον παρόντα τόμο είναι μάρτυρες παρόμοιων φαινομένων από μιαν άλλη εποχή, με διαφορετικές ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες· παρ' όλα αυτά, μπορούν ίσως να χρησιμεύουν σαν ένα είδος καθρέφτη, ο οποίος θα μας φανερώσει μιαν όψη της δικής μας ταυτότητας που συνήθως δεν θέλουμε να αντικρίσουμε.